

Németh László világirodalmi tájékozódásának motívumai és főbb irányai

Következtetések egy fontos könyv(sorozat) ürügyén

Ekler Andrea szép vállalkozása – a Magyar Napló Kiadó jóvoltából – Németh László világirodalmi tárgyú írásait tárja elének majdan három kötetben. 2006-ban az első kötet jelent meg *A mítosz emlőin. Írások a világirodalomról* címmel. A szerkesztés legfőbb érdekessége, hogy nem a megírás, a keletkezés sorrendje, hanem az egyes esszék témájának (a művek és a szerzők) történelmi időrendje a rendező elv. A filológiai különlegesség pedig az, hogy a szerkesztő-összeállító nem sajnálta a (nem csekély) fáradságot, és az előforduló szövegváltozatokat egysegesítette oly módon, hogy a későbbi közlésben (közlésekben) esetleg kihagyott részeket – szögletes zárójelek között – visszahelyezte eredeti környezetükbe. Az utószóban helyesen hangsúlyozza Ekler Andrea, hogy nem valamiféle világ-(európai) irodalomtörténet kerekedik majd ki az összeállításból, hiszen Németh László nem írt ilyen művet. Nem szabad tehát ilyen igénnyel vagy feltevésekkel közelíteni ehhez a gyűjteményhez.

Annál kevésbé, mivel a fiatal, de máris tekintélyes, rendkívüli tehetségű kritikus tisztában volt a műfaj buktatóival, és többször is élesen bírált különböző irodalomtörténeti munkákat. Legkeményebben talán Juhász Andor *A világirodalom élettörténete* című kompilációját (1928-ban) vagy éppen Karl Dietrich kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetét (1932-ben). Összességében negatív véleményt formált Babits Mihály 1934-ben megjelent *Az európai irodalom története* című nagy munkájáról is. (Bírálatának lényege az, hogy Babits a megírás előtt nem frissítette fel egykori olvasmányélményeit, ennek következményeként az összkép fakó; továbbá a szerző meglehetősen önkényesen kezelte az európai irodalom fogalomkörét: amit ő nem olvasott, az nem is tartozhat oda. Jóval később, a hatvanas években – majd kitérünk rá – Szerb Antal 1941-ben megjelent világirodalmát viszont melegen méltatta.)

Szophoklész-esszéje eredeti szövegének a bevezetőjében (1933) azonban elárulja, hogy – a görögök inspiratív erejének hatására – ő maga is majdnem elkövette a „legnagyobb tanulmányírói botlást”: arra gondolt, hogy irodalomtörténetet fog írni. De mégsem írt. (Európa-történetet is tervezett, a vázlatát el is készítette, ám alkata nem volt alkalmas efféle regulázott, rendszeres történelmi feldolgozások megvalósítására. Azt is rögtön észrevette mellesleg, hogy a magyar történetírás egén új csillag tűnt fel, aki az általa is ideálisnak tartott teljes körű feldolgozásokat színes, de mégis tudományos esszékben képes előadni: Szekfű Gyula.)

Németh László tehát megmaradt „európai utas”-nak. Aki – elvileg – teljesen szabadon, tetszése szerint utazik, jön-megy, kalandozik, válogatva az idegen nyelvekben s irodalmakban, hajlamainak, kíváncsiságának engedve olvassa az európai irodalom remekait (és kevésbé remekait is). Persze erősen élt benne az összegzés, a rendszerezés igénye: az „Európai utas” mint összefoglaló és önjellemző fejezetcím ott lesz majd az először összegyűjtött esszéinek (*Készülődés. A Tanú előtt. 1941*) második kötetében (s ezzel a címmel állította össze – Kerényi Károlynak ajánlva – az 1973-ban megjelent világirodalmi tárgyú írásainak kötetét az összmuíkiadásban).

Több mint negyvenéves írói pályája során Németh László mintegy 110 szorosabban vett világirodalmi tárgyú tanulmányt, esszét írt. (Nem számítva bele ebbe a körbe a szín-

házi kritikákat.) Ezeket az írásokat több szempont szerint lehet elrendezni és értelmezni. A leginkább kézenfekvő megközelítés az időbeli felbukkanásuk sorrendje. Azok az időbeli csomópontok a lényegesek itt, amelyek mintegy magukba szívják az adott alkotói periódus számos gondolkodói témáját és problémáját, valamint az esszéíró Németh László irodalomfelfogásának állandó, módosuló, illetőleg új elemeit (vagy ezeknek részeit).

Az első ilyen szakasz a „készülődés” periódusa és a Tanú-korszak (a húszas évek végétől a harmincas évek közepéig); a második a harmincas évek vége és a negyvenes évek eleje; a harmadik a fordítói korszak (az ötvenes évek első fele); a pályazáró korszak a hatvanas évek. (Könnyű lenne azt mondani, hogy a teljes alkotói pálya – mint időbeli „egység” – ide tartozik, ámde világirodalmi tájékozódásának s az ezt „szabályozó” motívumvilágnak arányai és súlypontjai miatt mégis szükséges a teljes pályán belüli periodizáció.) „Osztályozási” szempont lehet továbbá az azonos nemzet irodalmához tartozó szerzők és művek egymás mellé helyezése. E művelet eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy legtöbb esszéjét az orosz irodalomról írta (mintegy 20-at), majd az angolok, a németek, a franciák és az olaszok következnek; a harmadik csoportba a spanyolok, a skandinávok és a régi görögök kerülnek. Végül az egyéb szláv nyelvű irodalmaknak (cseh, lengyel, szerb, horvát) – egyenként – 3–5 írást szentelt. Fontos szemlélő elv a megírás motivációja, hiszen azon túlmenően, hogy élete és munkássága mindegyik korszakában szenvedélyes olvasó volt (s a legtöbb művet eredeti nyelven olvasta), nagy vonalakban legtöbbször leírható, megválaszolható a műválasztások miéртje is. A jelzett első periódus a nagy fölfedezések kora, a második a „mélymagyarság” ideája, valamint a „tejetstvérek”-gondolat felújítása („keleti Golf-áram”), egyszersmind kiterjesztése. Az ötvenes évek a fordítások kora, az utolsó szakasz az olvasónaplók sorozata. Közhelyszerűen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy mindegyik korszaka témaválasztásának motivációs háttere az európai és a magyar történelem alakulása s ebben az ő személyes sorsa. Ezek az állapotok szülik a készletést – a legutolsó szakaszt leszámítva – a világirodalmi tárgyú munkáihoz, ezek a „mikroklímák” motiválják mind a napi, mind a távlatosabb döntéseit – ezen belül világirodalmi olvasmányválasztását.

Az alábbiakban – miután bemutattuk a világirodalmi „ihlet” gondolkodásbeli előfeltételeit – időrendben fölvezetjük Németh László világirodalmi tájékozódásának fő irányait, s ebbe a keretbe – az egyes szakaszok keretébe – foglaljuk bele a másik három – fentebb említett – „osztályozási” szempont egyes elemeit. Előrebocsátjuk továbbá, hogy jelen írásunk lehetőségeit – és felkészültségünk fokát – messze meghaladná, ha Németh László világirodalmi tájékozódásának a teljességét próbálnánk – akár csak vázlatosan is – számba venni. Ennek a hatalmas témának a részleteiben is teljes feltárása és feldolgozása még várat magára, jóllehet számos kiváló rész tanulmányt olvashatunk. (Megjegyezzük, hogy Németh László és az orosz irodalom kapcsolatáról Cs. Varga István tanulmánykötetében – *Tanújelek. Írások Németh Lászlóról*, 1987 – található mintaszerű elemzéseket; a nyugat-európai hatásokat, inspirációkat pedig Olasz Sándor dolgozta fel kitűnő könyvében: *Az író öntőformái*. Nyugat-európai minták Németh László regényszemléletében, 1995).

Tehát, miként (a címben is) jeleztük, ezúttal pusztán csak a leginkább jellemző irányokra (írásokra) szeretnénk föl hívni a figyelmet.

BABITS „KÖPÖNYEGÉBŐL”

A világirodalom – európai irodalom – iránti tájékozódás igénye korán megérlelődött Németh Lászlóban. Ehhez fontos argumentációt talált Babits Mihálynak még 1913-ban megjelent (majd többször kiadott) *Magyar irodalom* című nagy esszéjében. Alapkérdése ugyanis megegyezik a Babitséval: hogyan lehetne a magyar irodalom ténylegesen is része

az európai kultúrának? Ugyanabban az értelemben része, miként ezt Babits később *Az európai irodalom történetének* bevezetőjében írta, vagyis, hogy a nemzeti irodalom miként és mikor válhat – nyilván csak egyes kiemelkedő műveivel – világ- (azaz európai) irodalom-má. Számos alkalommal – időben távol esően – tér vissza ehhez az alapkérdéshez, többször megemlítve az ifjúkori Babits-inspirációt, indíttatást. (Még 1966-ban, a Herder-díja után írt cikkeiben is. Legelőször pedig még 17 évesen, egyik iskolatársához-barátjához írt levelében, a szóban forgó Babits-tanulmány elolvasásának friss élményével.)

Nemzeti irodalmunk – írta *A magyar irodalomban* Babits – „a nagy európai kultúrának egyik kifejezésformája”, tehát – elvileg – része a világirodalomnak. Sőt, nemzeti jellegével új szint hozott ebbe a kultúrába. Ugyanakkor „a valóban világirodalmi értékű magyar művek száma [...] aránylag csekély”. Az *Élet is irodalom* című tanulmánykötetéről írva Németh László kiemeli, hogy Babits vetette föl először, hogy „mit jelentünk és mit jelenthetnénk a világnak” (*Babits Mihály tanulmányai*, 1929). Babits egyébként a nemzeti irodalom és a világirodalom legfőbb különbségét abban látta, hogy míg az előbbi „nyelvi és kulturális közösség” kifejezője, az utóbbi „kifejezője annak, ami több nemzet irodalmában közös”. A nemzeti fölötti világirodalmi igény ugyanúgy szólalt meg – ezzel egy időben – Némethnél is: a klasszikus orosz irodalom (elsősorban Tolsztoj) hatása, befogadása talán segítene abban – vélekedik –, hogy „megtaláljuk azt örök problémáknak azt a kék egét, amely nélkül a nemzeti irodalom csak egy néptörzs irodalma lehet” (*Két Tolsztoj-könyv*, 1929). De még 1960-ban is eleven a gondolat, és frazeológiájában is hasonló a három évtizeddel korábbi indíttatás. „Mindig szívesen foglalkoztam – írja az *Orosz fordításaimról* című tanulmányában – a nagy európai irodalmaknak azokkal a szakaszaival, amelyekben az addig helyi szükségleteket kielégítő nemzeti irodalom egyszerre csak az egész világhoz kezd szólni [...]”. Babits ugyanerről a jelenségről – *Az európai irodalom története* bevezetőjében – azt mondta, hogy „a világirodalom-történet nem egy-egy »közösség« lelkét” keresi az irodalomban, hanem „a szellem közös valutáját” kívánja felmutatni. Németh László akkori megjegyzése Babits e vállalkozására utalva a következő: „Kis népek számára mindig fontos a jó »orientáció« [...] Nem mindegy, hogy egy kis nép milyen hatásokkal ébresztgeti a maga természetét, s milyen irodalmakban találja meg gazdagabb rokonait” (Babits Mihály: *Az európai irodalom története*, 1934).

A nemzeti irodalom kritériuma mind Babitsnál, mind Németh Lászlónál feltétele annak, hogy világirodalmi mércével is mérhető legyen. (Babits – a *Magyar irodalomban* –: „Minden művészet annál értékesebb, mennél nemzetibb, mennél jobban differenciálódott minden irányban, a nemzeti irányában is.”) Németh László a „mennél nemzetibb” tartalmát (jellegét) a XVI. és XVII. századi protestáns hagyománynak is a korszerű európaiságnak az ötvözetében találja meg. „Mélymagyarság” és európai gondolkodás, másként elnevezve: „keleti lélek” és „nyugati módszer”. Végző soron a – már a húszas évek végén fölfedezett, de még nem így nevezett – Bartók Béla-i „modell” ennek a közelítésnek a legfőbb irányszabója, irodalmi (világ- és magyar) tájékozódásának és kritikusi munkásságának mind a négy évtizedében. (Bartókra feltűnően sokat utal esszéiben már a harmincas években és a negyvenes évek elején is. Legintenzívebben ennek az évtizedfordulónak az időszakában. Ady, Móricz és Bartók alkotásaikban a „mélymagyarság fölfedezői” és a magyar kultúrába beépítői. „A zenében Bartók és Kodály kutatja fel a XIX. századi hordalék alatt a népi őseret [...]” [*Magyarság és Európa*, 1935]; A XVII. századi emlékirók nemzeti értékű fontossága a „mély világnézet”-nek az a „geológiai rétege”, melyet Bartókék a zenében építenek be a magyar kultúrába [*Kemény Zsigmond*, 1940]; „Ady, Móricz, Bartók nemzedékében feltört a magyar s az emberi mélység” [*Krónika*. 1. Pápa, 1941]. És így tovább – látni fogjuk később.)

A Németh László megalkotta magyar irodalmi tabló legnagyobb alakjai (Bethlen Miklós, Berzsenyi, Csokonai, Széchenyi, Kemény Zsigmond, Ady és a többiek) „Janus arccal” éltek benne a magyar történelmi múlt és hagyományrendszer közegében, s ezzel együtt a sajátjuké-
nak tekintették a kortárs európai kultúra formanyelvét és szellemiségét, az újkori civilizáció leg-
főbb vívmányait: a szabadon gondolkodást, a bizonyítási köteleességét, az analízis képességét,
valamint a szerkesztés tudományát. Adyról már 1927-ben leírja, hogy „magyar és világirodal-
mi erők sűrítője és transzformátora [...], akit „a magyar és világirodalom tüneményei közé” kell
beilleszteni (*Ady Endre költészete*). 1939-ben ezt veti papírra: „Európa nemcsak körülöttünk van,
hanem alattunk is. Ahogy író elődeinkbe, kultúránk gyökérzetébe visszazérek: elbámulok, mek-
kora Európa az, ami egy Balassában, Zrínyiben, Berzsenyiben, Adyban felnyílik alattam” (*Agak
és gyökerek*).

A nemzeti irodalom itt vázolt kritériumának szükségszerű feltétele Németh László sze-
rint a „népi”, illetve az „urbánus” (a „szarmata” magyar és az „európai” magyar) vagy
másképpen: a „parasztok” és „sznobok” szélsőséges szemléletétől és írói gyakorlatától való
eltávolodás, ennek a provinciális szembenállásnak a meghaladása. Számos alkalommal bí-
rálja ezeknek az irányzatoknak életidegen és csak partikuláris érvényű megjelenését, illetve
működését. (Önmagát nem tartotta sem népinek, sem urbánusnak, a negyvenes évek ele-
jén Cs. Szabó László nevezte meg az ő valódi helyét: nemzeti.) Németh László rámutat
arra, hogy ez az ellentét „a magyarság legnagyobb alakjaiban” mindig fel tudott oldódni
(számos példája mellé 1932-ben Illyés Gyulát is besorolja), „s az európai látókörű magyar
volt az, akiben hazai sors és hazai jelleg a legnagyobb lélegzetvételhez jutott” (*Sznobok és
parasztok*, 1934).

Végül is már a húszas évek végén megfogalmazta, hogy „kis irodalmak nem élhetnek
világirodalmi kapcsolatok nélkül. Kis ország csak provinciája a világnak, ha elfelejti na-
gyobb hazáját, elveszti a nagyság méreteit” (*A kritika feladatai*, 1929).

A *Tanú* bevezetőjében (1932) rögzített lelkiállapot: „a szorongó tájékozatlanság” Né-
meth Lászlónál váltakozik a „tájékozódás szorongásá”-val. 1933-ban írta le a következő so-
rokat. „A XIX. század eszméinek a nyomása alól felszabaduló korszellem kavargó, pezseg,
minden biztos inog, a történelem, a földrajz, a gazdasági és fizikai világ egész friss látvá-
nyokkal áll lelkesítő tudatlanságunk elé; az idő olvadt voltát bizonyító válságérzet egyre
szélesebb rétegekben ébreszti fel a tájékozódás szorongását” (*Visszatekintés, 9. Humanista
iffúság*). A „szorongó tájékozatlanság”-tól a „lelkesítő tudatlanságon” át a „tájékozódás szo-
rongását” is vállalja. Mégpedig számos területen egyszerre: a történelmi, társadalmi fölfed-
ezésektől a fizika átalakulásán, a freudi pszichoanalízisen, az Einstein-elméleten, a mo-
dern orvostudományon (stb.) át egészen a XX. századi világirodalmi jelenségek és
tendenciák személyiségeinek és műveinek a felfedezéséig.

A NAGY FÖLFEDEZÉSEK KORA

A húszas évek vége és a harmincas évek eleje valóban a nagy fölfedezések kora Németh
László világirodalmi tájékozódásában. Mindenekelőtt Marcel Proust regénykolosszusáé (*Az el-
tűnt idő nyomában*) és a régi görögök világáé. Szintén ez idő tájt születnek meg a „tejtestvérek”
gondolatkör meghatározó elemei: a kelet-közép-európai népek közös hagyományainak, követ-
kezésképpen rokon történelmi múltjának úgyszintén inspiráló modellje.

Németh László nagy ideája, orvossága a 20. századi Európa bajaira – amit aztán Tanú-
korszakában is oly lázasan kutat az élet sok területén –: a minőség forradalma. A világiro-
dalom előtte föltáruló csúcsein ebben az időben két nagyszabású megvalósulását látja
a minőség forradalmának: Proustot és a régi görög irodalmat (ez utóbbit a kereszténység

előtti időgeológia” mélyén). Számára lélekemelő módon mindkettő az általa ideálisnak tartott magyar kultúramodell felé is mutat. Éveket töltött (1928-tól 1932-ig) *Az eltűnt idő nyomában* bűvkörében. A feladat rendkívüli: franciából intellektuálisan feldolgozni, majd közérthetően, előadásszerűen elmagyarázni a *Tanú* olvasóinak. Elmagyarázni Proust módszerét, Proust világát és – kétségeinek is hangot adva – Proust jövőjét.

E háromrészes esszének már az első lapján feltűnik a rokonkereső szándék és vágy: Proust „a lélek geológiai rétegződését követi”. Rögtön eszünkbe juthat a „mélymagyarság” képi, metaforikus megjelenítése Németh László esszéiben: mindig az időbelire fordított geológiai szinonimákkal magyarázza meg, teszi szemléletessé a fogalom tartalmát. A következő lapon ezt olvassuk: „A remekmű elsősorban módszer kérdése.” Ez a gondolat azonos a „nyugati módszer” oly sokszor említett teóriájával mint a világirodalmi rang egyik szükséges alapfeltételével. Ez ugyancsak szinte vándormotívuma a Németh László-i esszéírásnak. Lenyűgözi Proust motívumkezelésének művészete is. „Egy galagonyabokor – írja – más, mint a fiatal leány, akit a galagonyás parkban pillantunk meg, de Proust a fiatal leányok egész sora iránt ugyanazt a gyöngédséget fogja érezni, mint a combray-i oltárra helyezett galagonyaágak iránt.” Látni fogjuk: évtizeddel később jelképes értékű metaforaként tér majd vissza Németh Lászlónál a galagonyaág és a katedrális motívuma, még hozzá Proust és a mélymagyarság-gondolat kapcsolatának és párhuzamának az egyik magyarázó elemeként. És ugyancsak visszatér Françoise, az öreg cseléd, „aki a regénynek, talán a legnagyobb alakja: egyszerre a francia nép s a francia történelem: a »félreértett hagyomány«”. Françoise – fejtegeti Németh László – a francia nép jelképes, ugyanakkor esszenciális megtestesítője, „aki kárörömből és hűségből, gyűlöletből és tiszteletből, kegyetlenségből és gyöngédségből, önzésből és önfeláldozásból összetetten olyan, mintha ő volna az a szikla, melyre Franciaország nagysága épült”. Úgyszintén visszatér majd Németh Lászlónál (látni fogjuk) a combray-i vasárnap temploma, a „régii székesegyház, melyet évszázadokon át építettek, s úgy őrzi a történelem elvesztett idejét, mint Proust regénye egy életét”.

A *Tanú* 2. számában (1932. november) egymás mellé kerül a Proust-tanulmány második része és a Korányi Sándorról, a nagy belgyógyászáról írt esszé. Proustról olvassuk: „Ha a realisták kórboncnokokra emlékeztetnek, akik vesét, tüdőt, májat ismernek csak, s azoknak a betegségeit, Proust a klinikushoz hasonlít, aki bonctanilag nem szemlélhető jelekből az egész szervezet életére következtet.” A Korányi-esszéiben ugyanez a metafora bukkan fel, szinte szó szerint: „A kórboncnoknak az ember: máj, vese, tüdő, melyet az életműködések éppen csak hogy összeférceznek. Korányinak azonban az élet egyvalami. Szoros belső milió, mely a szerveket az élet nagy egységében mossa össze.” Ez a művészi, illetve tudósi szemlélet a maga helyén egyaránt a gondolkodás minőségének a forradalma. Proust regényében éppúgy, mint Korányi Sándor szellemi és gyakorlati működésében. Proust könyvének „utolsó oldalán a kor Ezeregyéjszakájának és Saint-Simonjának nevezi regényét. Mint testében a zsidó és francia vér, úgy keveredett művében keleti mese és nyugati érdeklődés” – írja Németh László. Más szavakkal úgy is mondhatnánk: keleti lélek és nyugati módszer.

Németh László summázata: „Proust ennek a világnak a minőség szomjával esett neki.” Korát pedig „a minőség éhségével” ajándékozta meg.

És a görögök? „A görögök a minőség születése” – fogalmazza meg, mondja ki 1934 februárjában a *Tanúban* (*Görögök vagy a halott hagyomány*). A primer élmények persze kissé korábbiak: a harmincas évek elejéről, a Proust-élmény formába öntésének idejéből. (Proust és a görögök az általa történt feldolgozás fázisát tekintve teljesen egybeesnek Németh László tájékozódásában.) Szophoklészről naplót vezet (1930. december–1933. feb-

ruár). A görögök szintén példaként és rokon mintaként vonulnak be ideavilágába. Vallo-másokat ír róluk. Esztétikai és filozófiai önértékükön túl messze ható, a magyar sorskérdéseket is befolyásolható párhuzamok lehetőségességét, lelkesítő példázatait fedezi föl bennük. A görögökhöz személyesen van köze, folyamatosan úgy érzi, hogy a legszemélyesebb problémáiról szólnak. Nem esztétikai példatárat keres bennük, a vállalkozó kedvet tartja a leginkább rokon vonásnak. Rokonokat, pajtásokat keres a görögökben. Azt mondja, Szophoklést akárhol üti fel, úgy érzi, róla van szó: „harmadfélezer éves hősök mintha egymást váltó állapotomnak volnának megafonjai”. A görög nép képes volt az életéből remekművet csinálni, kis nép létére is változatosan bontotta ki egymást váltó korszakait. „Mi fogott meg a görögségben?” – kérdezi és válaszolja is meg az *Ember és szerepben* (1934-ben): „A rövid út, mely náluk a kezdetlegest a tökéletessel köti össze. Két pont között a legrövidebb út az egyenes, mondja a mértan, de a legszokványosabb a csigavonal, ezt tanítja a történelem. A görögök nem ismerték azt a csigavonalat. Ők nem »fejlődtek«, ők megtalálták. Gyermekszemmel pillantottak a dolgokra, s férfikézzel fogták meg. Az első csodálkozás és a végleges megragadás náluk elválaszthatatlanok.”

A görögségnek ezt a zsenialitását, ennek a hatalmas szellemnek a mások általi megértését és a megértésen keresztüli intellektuális és érzelmi hatását a magyar értelmiség körében Németh László lehetségesnek tartja, sőt az a célja, hogy mindezt a folyamatot elindítsa és segítse. A Kerényi Károlynak írt nyílt levele a *Válaszban* (1935) éppen erről szól. Azt fejtegeti, hogy a magyarság, mely „vérében keleti, szellemében pedig erősen protestáns nép”, képes érintkezésbe lépni – éppen rokon vonásai révén – a görög hagyomány-nyal, élővé, konkrétan is hatni tudóvá téve azt. A magyar szellem meg tudta őrizni nyitottságát (hiányzik alóla a civilizáció szigetelő hatása), „épp ezért szabadabban érintkezik benne a mély és a magas”. Ez a néplélek képes ugyanazt a „közvetlen utat” követni, amely a görögök nagyságának legmeggyőzőbb kifejeződése. (Mondhatnánk: keleti lélek és ógörög módszer.) Kerényi Károly – vélekedik Németh – „a magyar alaktalanságnak a görög alakot” kínálja. Erre az alakváltozásra Németh László itteni metaforapéldája: Nagy Károly szobrászai, akik „ókori mintákat néztek (nézték és félreértették), s a germán lényeg- get fejezték ki. A megformált idegen vázává vált a formálódó alaktalannak: így lehet támasztéka a hungarológiának az ókortudomány s az eszmélődő magyarságnak a befejezett antikvitás.”

A világirodalmi nagy fölfedezések kora Németh Lászlónál magában foglalja a Dunamedence közös történelmi sorsának, kultúrákincsei rokonságának a felismerését. Több írást szentel a témának, s párhuzamosan tanulja a környező népek nyelvét. Felismeréseit agitatív érzelmi erővel teszi közzé: „itt élünk egy sorsközösségben, egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük tejestvéreinket, akikkel egy sors száraz emlő-jét szoptuk” (*Tejestvérek*, 1932). Olyan folyóiratról álmodik, amely nemcsak a Kárpát-medence magyarságáé, hanem a szomszéd népeké is (*Egy folyóirat terve*, 1933).

A húszas évek végére esik találkozása a nagy oroszokkal: Dosztojevszkijjal és Tolsztojjal. Az előbbit André Gide Dosztojevszkij-könyvéből ismeri meg alaposan, de persze áttételesen. („Azt a szédülést szeretné éreztetni Dosztojevszkijben, amely a mélységiszonyos embert ugyanakkor húzza lefelé, amikor görcsösen fölfelé is rántja” – írja 1928-ban a Gide-esszéjében.) A *Bűn és bűnbódést* mindenesetre már oroszul olvassa, s – láttuk – 1929-ben írja Tolsztojról első cikkét. A korai felfedezések azonban még nem párosulnak elmélyült, programszerű elemzésekkel, bár mindkettőjükre számos utalás történik egyéb témájú esszéiben.

Ugyancsak a húszas évek végén olvassa el (egyvégtében, olaszul) Luigi Pirandello színdarabjait (*Pirandello színpada*, 1929). Pirandello-esszéje igazi írói bravúr. Intellektuális és esztétikai (sőt pszichológiai) tekintetben egyaránt. Nem csekély tanulságot, „adalékot” mutatva meg

Németh László világirodalmi érdeklődésének kritikai reakcióiról. Magyarázatai a szerep mi-
benléte körül forognak. Kitűnő mesternek tartja Pirandellót, de nem a színműírás új kezdeté-
nek. Szerinte a XIX. század végének a kivirágzása ő, nem kezdet, hanem befejezés. „Azok kö-
zül az emberek közül való, akikben az ösztönös érzelm hiánya az agy anarchista játékaiknak
teremt talajt. [...] Pirandello technikája is a polgári dráma virtuozitását tetőzi be. Alkotásai
csodálatosan sokrétűek, de mégis csak egy furfangos öreg ember zsákbamacskái.” Még legjobb
darbjai is „egy játékos szellem meglepő zsákutcai, s nem az új dráma föl pattant várkapui”.
(Ez utóbbiakat majd Federico García Lorca színpadán találja meg Németh László.)

A „TEJTESTVÉREK” METAFORA TÁRSMETAFORÁI

A harmincas évek vége és a negyvenes évek eleje – a háborús évek – Németh László
számára mindennél nagyobb erővel tette feladattá a nemzeti kohézió szellemi-lelki előké-
szítését. Ha a *Tanú* igazi tárgya annak idején „a kora látványa elé kiért ember izgatott
tájékozódása” volt – miként erre a *Tanú* első évében, 1933-ban vallott –, a háborúba sod-
ródott Európa (majd Magyarország) megrázkódtatásai a nemzetromlás és -szétesés bekö-
vetkeztét vetítették előre. A megpróbáltatás elviselésére készíti föl a magyar szellemet –
a nemzet egészét. „A nemzeti kohézió növelésénél [...] nem ismer nagyobb feladatot még
az sem, aki fiatalkorát Európának adta” (*Erdély ünnepére*, 1940).

Ekkori irodalmi (világirodalmi) érdeklődésének fő iránya úgyszintén ezt az erkölcsi és
szellemi értelemben felfogott nemzetvédő szemléletet formálja és erősíti. Ez az érdeklődés
azonban ebben a periódusban nem a korábbihoz hasonló primer megnyilatkozás. Nem
arról van szó, hogy újabb nagy fölfedezéseivel segíti elő heroikus célja elérését vagy leg-
alábbis a szellemi mozgósítás megfogalmazódását, hanem arról, hogy összefoglalja, „aktua-
lizálja”, sőt egymásba fonja, összeötvözi azokat az ide tartozó elemeket, amelyeket már ko-
rábban beépített gondolkodásába, írói, kritikai világgépébe. A görög példa újraemléltése,
Proust világnak és a mélymagyarság gondolatának az összekapcsolása, a „keleti Golf-
áram” történelmi metafora újraidézése, valamint Kelet(-Európa) és Nyugat(-Európa) kultú-
rájának a lehetséges és kívánatos szintézise mind-mind megjelenik ennek a néhány évnek
az esszétermésében. 1938-ban a Berzsenyi-könyvében azt olvashatjuk, hogy Berzsenyi
„prózaí írásainak célja: a görögségbe éppen hogy belekóstolt s továbbállt magyarság vissza-
görögösítése”. (Az imént fölvázoltak után talán nem szükséges újra értelmeznünk a Né-
meth László-i alkati párhuzamokat a görög és a magyar néplélek között.) Berzsenyi Dá-
niel alakja már korábban is a mélymagyarság, és a „mély európaiság”, a keleti lélek és
a nyugati módszer megtestesítőjének emblematikus alakja volt Németh László sajátos iro-
dalomtörténetének, s az marad a *Kisebbségben* (1939) lapjain is. Ugyancsak 1939-ben esszé
ír Kerényi Károly folyóiratába, a *Szigetbe A mítosz emlőin* címmel. Ebben az írásában kü-
lönös hangsúllyal kerül előtérbe az egész, az egyetemes, a teljes és az általános védőereje:
a mítosz mint erős gyökérszet. Ennek az ideának – a mítosznak – a megemelő, a létbizto-
sító szerepe, lehetősége. „Mert a mítosz – írja – a teljesség iskolája. Mindig az egészet né-
zi, s még a mondák töredékeiben is az egészről mond el valamit. [...] Akit a mítoszok
dajkáltak, sosem fajul specialistává.” (Az itteni gondolkodás átviteles azonosságára is érde-
mes felfigyelnünk: az 1932-ben írt Korányi Sándorról szóló cikk és az ugyancsak akkori
nagy Proust-tanulmány szimbolikus példázata ugyanez volt.)

Több ekkori írásában hangsúlyozza a XVIII. század kezdete előtti délkelet-európai
történelmi és kultúrátörténeti közös vonások meglétét a dunai népek életében. Buda vissza-
foglalása után azonban – mondja – „teljesen megsemmisültek azok az olasz-délszláv-
magyar-lengyel, sőt cseh és román kapcsolatok, melyek mint egy keleti Golf-áram melegítet-

ték a kelet-európai kis népek életét”. Műveltségünk egyoldalúvá vált (főként a német orientáció lett úrrá a nyugati tájékozódásban), elfelejtettük, hogy „kelet-európai kis nép vagyunk, és sorsunk kitephetetlen a Németország és Oroszország közé ékelt kis népek sorsából” (*Híd a Dráván*, 1940. Ld. még: *Kelet népei közt*, 1940, *Most*, *Punte*, *Silta* 1940). Németh László ez időbeli egyik fontos irodalmi élménye a nagy horvát író, Miroslav Krleža válogatott tanulmányainak (horvát nyelvű) kötete, amelyben a szerző Adyról mint kelet-európai jelenségről ír értő tanulmányt. Alkalom ez Németh László számára arra, hogy Adyt is nyomatékkal és – talán meglepő – egy Dosztojevszkij-párhuzammal említse meg a XX. századi magyar kultúra legnagyobb alakjai között. Ezt írja: „Ady nemcsak szenvedte Hunniát, de föl is hozott alóla valamit: a Mélyebb Magyarorságot. Ahogy boldogtalan, hisztérikus hősei sorsából Dosztojevszkij is fölhozott valamit, ami nem boldogtalan-ság és nem hisztéria, hanem az igazi Oroszország” (*Krleža Adyról*, 1939).

A *Kisebbségben* egyik vonulatában a magyar irodalom vázlatos történetét a mélymagyarság gondolat és az ebből következő tipológiai szempontok szerint mutatja be. Választott – előre meghatározott – ismérvei szerint ez a gondolatsor végig logikus, szemléletében egységes, tartalmában következetes. Itteni fő szempontja ugyanis nem esztétikai jellegű (persze nem is „faji”, vagy ahogyan ma mondják: „rasszista”). Azt a szellemi elkötelezettséget (és ennek a művekben történő megjelenését) elemzi, amely egy magyar íróat abban a vonatkozásban tett „történelmi realista”-vá, hogy képes volt lényegmegragadóan kapcsolódni a nemzeti lét gyökérrendszeréhez, a nemzet történelmi sorskérdéseire. Azaz, mennyire képviselte és fejezte ki a magyar történelem és a magyar mélylélek színeit, valamint a kelet-közép-európai sors mélyáramait (pl. Ady vagy Dosztojevszkij), s ugyanakkor mennyiben volt az európai (nyugat-európai, illetőleg antik) értelemben vett módszer („tudósi” analízis, szerkesztés, formavilág) magas szintű, ihletett alkalmazója. (Németh László mélymagyarjai egyébként – kivétel nélkül – esztétikai mércével mérve is a magyar irodalom élvonalába tartoznak. Tanulságos összevetni továbbá – nemcsak a párhuzam általános érvénye, hanem konkrét személyek azonos volta miatt is – ezeket a mélymagyarnak nevezett személyiségeket a Bibó István klasszikus osztályozása szerinti „tűlfeszült lényeglátók” névsorával.)

Be kell látnunk (hiszen tényszerűen igazolható), hogy Németh László mélymagyarság koncepciója rendelkezik a kellő súlyú és hitelességű történelmi, szociológiai és alkotáslélektani ismérvekkel, konkrétan is megragadható sajátosságokkal. (A *Szekfü Gyula* [1940] című nagyszéjében határozta meg talán a leginkább pontosan és kézzelfoghatóan, „közérthetően” a mélymagyarság tartalmát: „a két alattunk levő mélység: történet és nép alkotókban összeforr természete és kultúrája. Mélység, amelyből egy nemzet mennyiboltja épül.” A Széchenyi-könyvének [1940] az életmű-összkiadásban [*Az én katedrám*, 1969] megjelent – és itt-ott megváltoztatott – szövegének egy pontján az eredetileg mélymagyarság-fogalom helyett – egyben magyarázva is azt – ez szerepel: „a nemzeti lélek mélységei”).

Az 1940-ben Kemény Zsigmondról írt nagyszéjében a „magyar történelmi realizmus” alapvető ismérveit fejt ki. Azt írja, hogy ez a szemlélet „az életet történelmi szötesnek látja, s az új eszmék szálainak is az ősi rámán s a megértett szötesben keres helyet [...]”. Ennél pontosabban, szebben s kívánatosabban aligha fogalmazták meg a nemzeti hagyomány, valamint az új („európai”) eszmék, lehetséges és kívánatos harmóniáját a XX. század közepén. Kemény Zsigmond tehát „Janus arcú” gondolkodó volt – állítja be őt is a szokásos esszéírói metaforikus keretbe Németh László –, aki az egyik arcával a mélymagyarságra nézett vissza, a másikkal a polgári Anglia eredményeire tekintett. (A már idézett *Kisebbségben* egyik helyén azt írta róla, hogy eszménye „egy olyan író, aki a mélymagyarság érceit a lélektani regény formáiba” tudja önteni.)

Rendkívül jellemző a Németh László-i gondolkodás összekötő, összekapcsoló természetére, hogy a mélymagyarság koncepcióját ekkor tájt hevesen támadóknak válaszolva a még a húszas évek végén kezdődött, egyik legnagyobb világirodalmi élményével, Prousttal válaszol. Azokat a motívumokat ragadja ki és nagyítja fel *Az eltűnt idő...*-ről írt egykori esszéjéből, amelyek a „mély Franciaország” megjelenítésével már akkor is ott voltak írásában, s bő évtizeddel később sorskérdésekké váltak a számára. Az 1942-es Proust-értelmezésében (*Fantomok ellen. 2. Mélymagyarság*) azt írja, hogy Proust regénye – a közvélekedéssel szemben – nem a francia arisztokrácia bomlásáról, végvonaglásáról szól, hanem: „Mély Franciaországról”. „Mint Combray terén az ősi székesegyház: a polgári Franciaország mélyén is ott áll egy tízszázados katedrális, melyben az üvegablakok szentjei s hercegei s a parasztok hozta galagonyagallyak ma is egymásba keverik tarkaságukat. Proust [...] azért csinált akkor forradalmat bennem (Ady és Szophoklész mellett a legnagyobbat), mert létünk alapjaiban ezt az ősbibb patriarchális világot fölfedezte.” Mély Franciaország történetében a parasztság és az arisztokrácia egybetartozó képződmény volt – akárcsak Magyarországon. A személyes indíttatást a mélymagyarság gondolatához – értelmezi most Németh László – éppen Prousttól kapta. Miként írja: „ha valamit, hát ezt a francia szellemnek köszönhetem”.

Bartók Béla művészi példája ugyanezt a mélymagyar gondolatot igazolja a számára. Bartók „már-már geológiai magyar s egyetemesen emberi”. Azaz: mélymagyarsága a legteljesebb modern európaisággal ötvöződik. Föltárta a magyar paraszttzene ősbibb rétegeit, s emellett Kelet-Közép-Európa zenei örökségét is számba vette. Mindamellett óriási alkotó is: „a lelke ősrétegébe kapcsolt zenei prehisztorikumnak a zene kitágított algebrájával szerzett általános érvényességet. Művészete így lett magyar kútforrás, s Európa számára is forrás.” Vagyis: Bartók Bélának sikerült (alighanem egyedül csak neki a magyarok közül) a keleti lélek megszólaltatása oly módon, hogy a „nyugati módszer” alkalmazása révén („a zene kitágított algebrájával”) az egész világ, az emberiség számára a legmagasabb értékrendet képviseli (*Magyar építészet*, 1943).

Az ötvenes évek közepén (1954 tavaszán) – a „megmentett gondolatok”-sorozat részeként – látszólag hirtelen bukik fel ismét és válik további ars poetica-értelmű gondolkodásbeli fő iránnyá Németh Lászlónál Bartók Béla szellemisége. A személyes, közvetlen motívációra egy későbbi kis írásában (*Jegyzet a Bartók-cikkhez*, 1964) utal („Az ország néma éveiből, a maga sötét napjaiból a nagy minta fele forduló ember”); tágabban szemlélve azonban az is egyértelmű, hogy a Bartók-esszé egyik döntő motívuma a Németh által oly fontosnak tartott és oly sokszor említett, sőt csodált újkori civilizáció hanyatló periódusának a bírálata, az új szintézis keresése. Bartók az ő számára elsősorban jelkép; munkásságának három szellemi összetevője meghatározza a három irányt, „amelybe az újkor végi művész korából s annak hanyatló művészetéből menekülni próbált”. Ezek a következők: 1. A romantika bírálata. 2. „A népiség: az Európa-alatti geológia, az emberi lélek elfeledt, civilizációnkból kihagyott mélységeinek a felkutatása, bevonása.” (Egyszerűbben szólva: ez a folklór.) 3. „A kontrapunkt: a helyreállítani próbált nedvkeringés az európai fejlődés törzse s azon át a távoli gyökerek felé.” (A folklór itt találkozik a bachi építkezéssel.) E három „művészettörténeti vektor” Németh László esztétikai világképét revelálja. A mélymagyarság-gondolat szervesen kötődik a mélyeurópaisággal és innen a „távoli gyökerek” felé. (Összhangban egyébként a magyar irodalom jövőjét fürkésző számos e korból való tanulmányának gondolataival.) Ugyanekkor születik *A líráról* szóló esszé, melyben – többek között arról ír, hogy a nagy líra feladata „lemenni [...] az emberbe, kíniaiba, négerbe, magyarba, ahol a nemzeti jelleg már nem elváló olaj-víz elem, ahol a szétágazó sajtóságok alatt a közös emberi kezdődik, s így teremteni meg a szellemben is a külön fejlődött ősi kultúrákat egybeölelő új civilizáció alapjait”.

Németh László életének, alkotói pályájának sajátos szakaszát jelentik az ötvenes évek. Ő maga nem szerepel, nem is szerepelhetne önálló írásokkal, ellenben számos megbízást kap fordításokra, főleg oroszból. (A legfontosabbak – időrendben – a következők. L. Tolsztoj: *Anna Karenina* [1951], Goncsarov: *Oblomov* [1953], A. Tolsztoj: *Első Péter* [1953], L. Tolsztoj: *Gyermekkor, serdülőkor, ifjúság* [1955], L. Tolsztoj: *Kreutzer-szonáta* [1956], Puskin: *Borisz Godunov* [1964].) Gondolkodói világképe – értelemszerűen – átrendeződött a második világháborút követő évtizedekben (beleértve az 1956 utáni helyzetet is). A vásárhelyi aktív évek végeszakadtával már csak két sorskérdés foglalkoztatja igazán. Az egyik a hogyan kell, kellene élni kérdése, a másik az „agonizáló” magyar irodalom állapota. (Az „agonizáló” itt nem a haldoklót jelenti, hanem az életéért küzdőt.) E köré a két nagy kérdés köré szövi legfontosabb esszéit, az ötvenes évek második felében és a hatvanas években (*García Lorca színpada, Magyar műhely, Gulyás Pál szobájában, A pedagógus bite, Ha most lennék fiatal, Lakásépítés – országberendezés, Tapasztalat- és álmátadás, Iskolaavatás, A líráról, Egy elbeszélés gyűjtemény elé, Levél Olaszországba, A magyar irodalom jövője* [Herder jóslata, *Agonizáló irodalom, A világirodalom küszöbén, A betetőző*] stb.).

És ugyancsak e köré a két legfontosabb kérdés köré szövi esszéit a nagy oroszokról gondolkodva – ugyanebben az időben, bő két évtized múlva újra visszatérve hozzájuk. Számára Tolsztoj a legnagyobb. Az „újkor legnagyobb írójának” tartja (*Tanóra Tolsztojról*, 1960). Benne testesül meg ideája a kelet-európai nagy irodalomról, arról a sokszor megálmódott nagy irodalomról, amelynek példáját évtizedek óta szerette volna látni a magyarok között, s amelynek előmozdítása érdekében kritikus munkásságának a javát kifejtette. *A Tolsztoj inasaként* című írásában (1954–56) többek között azt hangsúlyozza, hogy míg a XIX. századbeli magyar nemesi elit megfelelő nyugati kultúra átvétele híján túl közel élt saját jelenéhez, nem látott ki belőle, addig az orosz arisztokrácia elitje – elsősorban a francia kultúra mentalitásának az átvétele következtében – távolabbról és távlatosan tudta nézni önmagát. Az orosz irodalom „óriási sorsajándéka” az volt, hogy „az újkori gondolkodás módszerét, szempontjait ő fordította először egy Európán kívüli népre”. Vagyis: „a módszer is tökéletes volt, a tárgy is rendkívüli”. Tolsztoj – ezen túlmenően – a görögökkel is párhuzamba állítható. *Az Anna Karenina* „az eposzok ragyogó levegője fölött a sorstragédiák égboltja. Egyszerre Homérosz és Aiszkhülosz, vagy hogy olyat mondjak, akiben a kettő megvolt: Szophoklész.”

Napóleon és Kutuzov alakja a *Háború és béke*-ben értelmezése szerint archetipikus párhuzam: az egyik „az individualista hős, az aktív, magában bízó, a vállalkozó, a másik az erejét a közösségben tudó, a természet és Isten segítségével bízó, a kiterő”. Csakhogy – fűzi hozzá Németh László – az orosz lélek fölényét a nyugati civilizációval, gondolkodással szembeállítani igaztalan ítélet volt. Ugyanis az igazi, a valóságos feladat s a fő kérdés – akárcsak nálunk – Oroszországban is az lett volna, hogyan lehet átvenni és ezzel a párhuzamosan a saját igények, a saját hagyományok szerint átalakítani a nyugati szellem vívmányait. A nagy lehetőség azonban nem teljesedett be: „a nyugati gondolkodás módszereinek hozzáigazítása a bontakozó világcivilizáció emberségéhez” elakadt. *A Tolsztoj emlékbeszédben* (1960) még egyértelműbben fogalmaz: Tolsztojt (s még inkább Dosztojevszkijt) a „nyugatellenes messianizmus”, amely az orosz parasztságban „a világból hiányzó nagy erényeket fedez föl, [...] az ellen a civilizáció ellen fordul, amelynek írói eszközei jórészt köszönheti”.

Harmonikusabb Németh László számára Tolsztoj erkölcsi tanításában a válasz a „hogyan kell hát élni?” dilemmára. *A Karenina Anna* még ifjúkori olvasmánya volt, „szinte bele-nőtt” az életébe. Többször is visszatér az Anna–Vronszkij és a Kitty–Levin életpárhuzam-

ra. (És ide sorolja mint újabb párhuzamot a *Háború és béke* Pierre-ének, illetve Andrejének a sorsát is.) „A fényesebb egyéniségek, akik az élet és társadalom törvényeivel szembe mentek; elpusztulnak, a tétovábbak és egyszerűbbek, akik segítségül hívják, boldogságot vívnak ki” (*Tolsztoj emlékezésed*).

Puskinról írt kismonográfiájában (1967) hősét mint az orosz irodalom megalapítóját mutatja be. Lírája, elbeszélő költeményei, drámái, szépprózája, tanulmányai s szerkesztői munkássága egyaránt kiemelkedő, s további irányokat szabott meg az orosz irodalom számára. Puskin mindössze két évtizedes pályája „az orosz irodalom nagy évtizedeit” jelölte ki. Gogol, Belinszkij, Turgenyev, Goncsarov, Tolsztoj, Dosztojevskij művei nyomán az orosz és az európai szellem is rádöbrent a nagy emelkedésre.

„A XVIII–XIX. század irodalomalapítói közt Puskin volt a legnagyobb” – írta le ugyanekkor a *Herder jóslata* című (1966) cikkében. Puskin-könyvét az „agonizáló” magyar irodalom esélyeinek a fürkészése is motiválta (személyesen pedig az 1965-ben neki ítélt Herder-díj): ott, Puskinnál az irodalomalapítás páratlan sikere, nálunk viszont Ady komor jóslata a szétszóródásról s a még felépítetlen Templom ideája. Négy részből álló cikksorozatának utolsó darabja *A betetőző* címet viseli (1966). Itteni gondolatmenete szerint a magyar irodalom a XX. században a világirodalom küszöbére jutott, onnan be azonban már nem. „Az orosz irodalom nagy kezdeti sebességét az adta meg – idézi föl saját megfigyelését –, hogy mihelyt egyszer a maga lábára állt, nem is egy új nemzetet, de új világrészt, az Európán túli emberiséget kapta szákmányul, s a felfedezést a francia kétnyelvűség, a legfrissebb európai eszközök iskolája tette magasrendűvé.” Nálunk is meglenne a nagy téma: az 1945 utáni helyzet irodalommal élése. A várt „betetőző” a fiatalok közül kerülhet ki – reménykedik.

Puskin-könyve írása közben – hiszen ő volt szemében az „irodalomalapító” – önkéntelenül is a majdani itthoni „betetőző” szellemi képe rajzolódik ki előtte. Hiszen „egy nemzet értelmét, kimondó épület” megfordíthatja a nemzethalál jóslatát. „Egy ép népet összefűz természetes kohéziója. De mi fűzhet, foghat újra össze egy szétszóródót, ha nem a Templom, az ő temploma, amely miséjének megépült.”

Németh László világirodalmi (és magyar irodalmi) tájékozódásának viszonyítási pontjává, mércéjévé pályájának második felében a „bartóki modell”, illetve a tolsztoji epika vált. (Az 1954 tavaszi „megmentett gondolatok”-beli sorozatesszék egyik darabjában, az Ibsenportréban – Nóra ürügyén – is utal arra, hogy bár nagy kedvencei közé tartozik a jeles norvég drámaíró, mégis: „Az aktuális nem mindig kapja meg nála az örökérvényűség szárnyait.”) Federico García Lorca drámaírói világa viszont – a Bartókéhoz hasonló – „új civilizációs” szellemi vállalkozást valósít meg. Az új civilizációnak – a világcivilizációnak – a lényege ugyanis a „nyugati művészet legmerészebb törekvéseinek s az Európa alatti művészet sugalmazásának az összekapcsolása [...]” Lorca példája azt is sugallja, hogy csak a szintézis hozhat megújulást, azaz légüres térbe vezethet a mindenáron való realizmusellenesség, de a realizmus dogmaként való kezelése is (*García Lorca színpada*, 1957). Kortársai közül különösen Dürrenmatt munkásságát tartja jelentősnek. Graham Green és őt tekinti „a Nyugat legjellemzőbb íróinak”. Dürrenmatt színdarabjai és kisregényei hitelesen és újszerű írói eszközökkel éreztetik a »Nyugat közérzetét« (*Dürrenmattról*, 1960). A hatvanas évek végéről származó olvasónapló egyik darabjában együtt értékeli García Lorca és Dürrenmatt „színpadát”. „Lorca nagy tanulmány volt – írja itt –, hogy a modernizmus és a költészet kísérlete mint torkolltak egy a régiéknél gazdagabb, realista remekműbe, a *Bernarda Alba házába*; Dürrenmatt pedig a legmeggyőzőbb példa, hogy a protestáns ősök kétségbeesett mordizmusa mint tör ki, az új színpad eszközeit felhasználva, egy pompás ötlettel s mesteri dramaturgiával előkészített s adagolt kacagásba” (*Dürrenmattról*, 1969).

A hatvanas évek végére Németh László befejezte életművét, kényszerűen abbahagyta a szépírást. Megmaradt azonban szenvedélyes olvasói, érdeklődési vágya, s megmaradtak eszményei a világirodalomról. A „nyugdíjas kor” meghozta számára a rég nélkülözött élvezetet, a „felelőtlen olvasást”. Ezek az olvasások elmélkedéssel folytatódnak: magáról a műről, aztán saját korábbi eszményeinek újraidézésével s valamilyen „tanulság” levonásával rövid naplójegyzetet ír. Nem szánja ezeket kiadásra (csak halála után jelentek meg, összegyűjtve pedig 1980-ban az *Utolsó széttekintés* című kötetben), inkább csak szellemét tornáztatja. Olvasmányainak forrásai változatosak, legtöbbször nem tudatos választás, hanem alkalmi találkozás eredménye a kezébe került könyv, többnyire a család, a barátok vagy éppen a véletlen közreműködésével. Az olvasmányok eredetéből következik, hogy a téma-világ fölöttébb változatos, az elolvasott könyvek értéke, színvonala úgyszintén különböző. Fegyelmeztettek, szépen megszerkesztettek az olvasmányok nyomán keletkezett kis írások, könyvkritikák. „Mostanában az olvasás szinte az egyetlen szellemi mulatságom” – írja, s érződik is, hogy ez a „multság” igencsak a kedvére való.

Vannak persze nagy folytatások, újratálkozások. Mindenekelőtt Dosztojevszkij. A kritikai hang most sem halkul, amikor arról értekezik, hogy Tolsztoj és Dosztojevszkij az „európai gondolkodás egyik nagy zsákutcájához” érkeztek azzal a fajta gondolkodással – jóllehet a nyugati szellem iránti gyanakvásuk nem volt alaptalan –, hogy „a világ gyógyulását az orosz kereszténység ellenáramától várták [...]”. Dosztojevszkijben most sem a megemelt lélekmozgás-amplitúdók ragadják magukkal, hanem írói „emberteremtő ereje”. Mindegyik alakja „antropológiai fölfedezés”. Nemcsak a *Karamazok testvérekben*, de még „az üzleti célokra összevágott ponyvaregényben”, a *Megalázottak és megszorítottakban* is.

Bensőséges hangon számol be Szerb Antal világirodalom-történetéről, melyet most olvas először. Megállapítja, hogy e szép mű célja kettős: a tudósé és a szórakoztatva tájékoztatásé. „Nagy felfedezésekre ez a kettős igény nemigen hagy helyet, de széles rétegek tájékoztatására, irodalmi horizont nyitására rendkívül alkalmas.”

A legteljesebben Tomasi di Lampedusa remekével, *A párdúc* című regény világával és írói technikájával azonosul. Regény ugyan *A párdúc* – mondja –, de mégis memoárrá lesz: „nem egy XX. századi herceg, hanem egy osztály emlékiratáva”. Lampedusa – Prousthoz, Martin du Gard-hoz, Csehovhoz, Faulknerhez hasonlóan – a pusztulásra ítélt osztály, világ értékeit képes szeretetteljes ironiával bemutatni. Ez a regény XIX. századias XX. századi. „Akik az időszerűséget tartalomban s mesterség dolgában mindennél fontosabbnak tartják, elgondolkozhatnak, hogy épp egy ilyen időszerűtlen regény viszi el a pálmát agyonmagyarázott kedvenceik előtt.”

Az öregkori számvetések egynémelyikének is színterei olykor ezek az olvasónaplók. A *Rámajana* és *Mabárbárata* ürügyén megemlíti, hogy „az újkori civilizáció újat csikaró, kísérletező korának sem ártana egy ilyen, képzeletükbe, jellemükbe ivódó, emlékeztető költemény”. Utal arra is, hogy az ő szocializmusa „éppen ezért volt olyan gyanús sokak számára, mert Európa eszményített, beteljesedett múltja volt az éltetője”.

Albert Sweitzer, az „erkölcsi zseni” egyik nagy személyes életpéldája. Róla gondolkodva vonja meg saját életének és írói működésének legalábbis a lélekben érvényes mérlegét. „Kritikusaim szerint – írja – XIX. századi maradtam, ahogy én érzem, a görögség és a nagy keresztény századok formájához ragaszkodtam, bár senki se szenvedett úgy a kölönköktől, amelyeket az ipari civilizáció s azon belül a mi magyar pusztulásunk akaszt minden erkölcsi felbuzdulásra, munkásságom – majd utólag derül ki – egy moralista műve, aki a magát meg nem adó európai erkölcs tiltakozó vergődését végzi, mint aki gúzsbakötve próbál régi táncot járni.” ❖